

Велизар БОШКОВИЋ*

ЖИВОТНА И РАТНА ВРТЛОЖЈА У РОМАНУ „КОЖУХ С ПОЛА РУКАВА” РАДОВАНА ЗОГОВИЋА

*Кад скончам, неујодник, и лејнем најокоње
Сајласан са свима, умиљаји и заслађен,
У мом сјајану неће ни друји ни лицјемер сјейно скоњен
Наћи нешјајамјаних најиса нији ирађе.*

Р. Зоговић: „Црта испод младости”

Љут на своје доба, Радован Зоговић је у трену повлачења *цртие испод своје младости*, вјероватно искрено написао што је написао.

Међутим, упркос многим личним и друштвеним трагичним околностима, није пристајао на прерану интелектуалну смрт, коју су, иначе, многи његови неистомишљеници искрено прижељкивали.

У вријеме вишегодишње изолације, послје објављивања Резолуције Информбироа 1948, писао је, стварао, што се на најбољи начин и показало у претпоследњој години живота, кад су, на његову одоцњелу радост, а на ползу наше књижевности и наше културе, објављене четири Зоговићеве књиге, међу којима и роман *Кожух с пола рукава* („Народна књига”, Београд, 1985. године).

Значајно поглавље у овом роману заузима ратни период, са свим драмама кроз које су борци, и покрет у цјелини, пролазили.

Зоговића видимо у пословима који му и јесу били најближи, али ипак је наглашена пропагандистичка природа што га је, бар привремено, одвајало од књижевног рада. Лична драма, упамћена засвагда: „Отишао сам *најодговорнијем ирејийостјављеном* (зашто ли му изоставаља име? – В. Б.) и срамежљиво га упитао, да ли би ми се могло дати мало олакшања – да бих писао стихове. ’Зар се ти, богати, још заносиш та-

* Књижевник

квим бесмислицама?’ – упитао ме он с чуђењем и нијансом сажаљења. – ‘Ово је рат, човјече!’

И ја сам се дисциплиновано постидио и отишао да наставим ратовање невјештом новинарском прозом, метлом и сјекиром.”

Са овим је дошло и Зоговићево неспокојство да већ у првој години партизана и партизанских команданата, био је начисто са некима од њих, по политичкој и војној функцији врло важнима, и с људима за њима и око њих, уопште људима њихових схватања поступака – неће моћи да остане. При том, знао је, или бар наслућивао, шта све очекује недисциплинованог војника. Ипак, узмака није могло бити ни у облику ћутања и стрпљивости, јер би сам сматрао да ћути и учи са стрпљењем из голог страха. А онда би презрео самога себе.

„А куд бих, онда, с таквим собом?”

Зоговића, дакле, у суровим ратним условима, почела су да муче нека питања пред којима, како је мислио, „узмака није могло бити”, а које је носио у свом бићу и осјећао их као велик терет.

Одјеке свега тога налазимо у његову роману *Кожух с ѿола рукава*, свакако једном од најбољих који су о борби и револуцији у нас написани.

Аутентична Зоговићева прича о пријатељствима, дијелом сјетна, дијелом опора, но подједнако болна, из сјећања, као да писац жали што је „надживио та пријатељства”. Десет је прекинуто погибијама у рату, а друга су „разорили догађаји који су почели 1948. године”.

Снагом „објективне” умјетничке чињенице, каквих је много у Зоговићевим књигама, могуће је градити увјерљив психолошки, психонеуротски, па и психопатолошки портрет епохе, у којој је могуће све, па и оно што се противи елементарној људској и историјској логици. У свему, најтеже су личне драме, па и пишчева, кад треба да искаже истине о људима који су му били саборци, некад другови, некад пријатељи, а који су се, под присилом околности, претварали у људске олупине.

При том, писац није штедио ни себе сама, слиједећи своје, људском природом обојено, стваралачко поштење.

Примјетном самоиспитивачком дистанцом, Зоговић се на импресиван начин потврдио као стваралац, као човјек, свједок и саучесник. Готово да и није могуће посумњати у чистоту и моралност његових животних и стваралачких назора.

*

Кожух с ѿола рукава је први Зоговићев роман, објављен, 1985, на препоруку Милоша И. Бандића и Александра Тишме.

Рецензенти су били увјерени да је ријеч о „проблематски сложенем, структурално, уметнички солидно грађеном и атрактивном делу које би могло постати нова вредна и значајна тачка у Зоговићевом укупном опусу”.

Писац, човјек који „мисли својом главом”, желио је прије свега да се ратна збивања, лична и општа, сачувају од заборавља.

Али, прије но што потеклу пишчева казивања, да видимо у чему су коријени управо оваквог наслова романа: *Кожух с йола рукава*.

Писцу је, из здравствених разлога (болесно раме), био потребан кожух који ће га штитити од хладноће.

Командант штаба био је спреман да помогне писцу. Али, како је носио у себи потцјењивачки однос према „интелектуалцима”, болешљивим, млаким, размаженим, неотпорним, видјећемо како је командант удовољио пишчевој потреби и молби.

Пишчева забиљешка, дословна, открива нам како је писац с невјерицом примио командантову пошиљку – кожух.

„Кожух с десне стране нема рукава – с лијеве има нешто уско и, изгледа, уврнуто унутра. То ме је натјерало да га подигнем и окренем – ново изненађење! Кожух је био двоструки инвалид: не само што је имао само један рукав, него је и тај један био пресјечен између лакта и рамена. Пресјечен и, као сваки патрљак, сужен и искривљен. (...) Недоношче од кожуха!” (*Нав. гјело*, стр. 106–107).

Из тих и таквих коријена, инвалидних у свему, поникао је, као духовита досјетка, изванредно формулисан наслов, из којег се, као таквог, извлаче нити узбудљиве и сурово истините приче.

Пишчева казивања, дакле, могла су да потеклу; прича о најтежем ратном дану.

„Али ја ћу ипак одступати од договора: нећу причати о једном (најтежем) ратном дану, него о више таквих узаstopних дана” (*Нав. гјело*, стр. 5).

„Оно што ћу испричати, збивало се на једној од ослобођених територија с краја 1941. и почетка 1942. године, у једном од виших партизанских штабова – да га поименице не казујем, и збивало се, прије свега, између мене и команданта у том штабу. Одмах напомињем и то да је тај командант међу нашим командантима у много чему био изузетак” (стр. 5).

„Да сам какав приповједач,” – казује Зоговић, држећи се истине као животног принципа – ” ја бих, не водећи рачуна о томе хоћу ли се или нећу огријешити о принцип типичности, писао баш о њему. Писао бих због свега онога из чега је такав настао, и онога што личност таквих схватања и психологије у извјесним условима и психозама, при извје-

сном систему односа и руковођења, може *гайти* или је већ *гала*. Писао бих онако како ћу сада причати, не прећуткујући ништа битно и не додајући ништа што таквим људима није својствено, као што, надам се, ни о себи нећу прећутати ништа битно, макар то по мене било и веома неповољно.”

Истином у чело, дакле!

*

Пишчева напомена да ни о себи ништа неће прећутати казује да је ово дјело у знатној мјери аутобиографског карактера, мада се никако не може свести само на такво значење.

Главни јунак романа, именован као Милош Трушовић, у ствари је конспиративно име за високог партијског функционера, свеједно ко се иза поменутог имена крије – да ли Иван Милутиновић (можда баш он!) или који други. Свеједно, дакле, јер ријеч је о појави која открива многе суштине.

Писац се сјећа три сусрета с командантом, који се на штапским инструкцијама и наредбама потписивао само именом Милош.

У посебном сјећању – сусрет, у пратњи са једним, „мени већ добро познатим другом, који је такође био неки виши руководилац, можда чак и виши од њега”.

Зоговић се био вратио с неког лијечења, па је помислио да су другови дошли да обиђу реконвалесцента.

Одједном, усред разговора, Милош је почео да га испитује („баш испитује”) о некаквом његовом „погрешном тумачењу међународних догађаја полуправној просвјетној групи”, с којом је писац радио. Питање: Да ли му је неко, и ко, „дао тезе” за такво тумачење?

Подозривост, увредљива сумњичавост, на коју је писац, уза све ризике, храбро одговорио: да му нико није дао ни тезе ни сугестије, „него је просто *мој* (подв. В. Б.) покушај разумијевања и закључака, за који, био тачан или погрешан, сам сносим одговорност” (стр. 8).

Опет, истином у чело, своје сопствено!

ЕЛЕМЕНТИ ПОРТРЕТА КОМАНДАНТА МИЛОША ТРУШОВИЋА

На неком скупу, пуном ријечи, расправа и препирки о разним темама, писац је овако видио команданта Милоша Трушовића:

„Он је сједио усправно, не дотичући се наслона фотеље, а на крилу је имао високу црну шубару и ципеле су му биле на поду под конач уба-

рабарене. Говорио није готово ништа, али се често, испод бркова, осмјехивао, а понекад се базирао око себе и као у неком чуђењу увијао главом... запамтио сам и то да је све вријеме плитко, из ресице кашљуцао, а доцније, у дане о којима ће даље бити ријечи, увјерио сам се да то чини само кад сједи у друштву беспослен, или кад, јако забринут, сам хо- да по соби” (стр. 8).

Командант је добро познавао писца, његове способности и спремност да се свакад суочи са истином, каква је таква је, па га је вјероватно због тога, „у позну јесен 1941. године” премјестио из партизанског одреда на рад при штабу да ради „и као новинар и као коректор”, тим прије што су му се „Партизанске новости” које је писац уређивао допадале.

Одмах по доласку у штаб, писац је уочио, у начину смјештаја, разлику између руководећег кадра и „обичних” бораца, партизана: у негдашњој сеоској школи, у учионици без ђака, незагријаној и леденој, група партизана, а у другој, малој просторији (вјероватно негда управитељској канцеларији), пламсала је пећ, за коју је командант, „да би ојачао руке”, сјекиром цијепао дрва, сваког дана по један сат.

Сусрет наоко срдачан, јер, како је командант рекао, „у неким пословима нијесу могли без мене” (стр. 14).

„Али оно што се нешто касније одиграло”, биљежи писац, „вјероватно је, већ те прве вечери, преломило судбину нашег односа – у мени и у њему, његовим и мојим поступком. Вјероватно је преломило, и све оно што се даље, до завршног чина дешавало (а десило се много шта) било је, како би филозофи рекли, само ’еволутивно одвијање скока’” (стр. 15).

Догађаји су се низали „скоковито”, показујући како се у наоко ситним стварима могу открити важне суштине!

Писац је затражио млаке воде да опере ноге и обује чисте чарапе, али су му рекли да ће воде бити касније, пошто се припрема качамак за вечеру.

Чекајући, узео је књигу коју је понио у свом ранцу, желећи да провјери нешто о партизанском ратовању.

Сио је у ђачку клупу и упалио лампу.

У то, командант!

Одсјечан дијалог:

„А ко је овако рано упалио лампу?”

„Ја сам је упалио” – одговорио сам.

„Код нас се штеди. (...) Петролеј се набавља из вароши, из жице – на сто мука се набавља.”

Писац је схватио командантову намјеру да га што неповољније прикаже пред људима који слушају њихов дијалог, поготово неуздраном командантовом ријечју, како слиједи:

„Ви интелектуалци стално зурите у књигу. А ово је рат, ратовање је потребно, а не књига!” (стр. 17).

ДИОБА КАЧАМАКА, КАО ИЛУСТРАТИВНА ПРИЧА

„Ониска дјевојка Бошка, с партизанском капом на глави, захватала је житког качамака и изручивала га људима непосредно у прегршт. Мени је такво изручивање јако засметало, дошло ми је као нешто за човјека увредљиво и спонтано сам погледао у команданта. Али он је био сасвим обичан човјек и обично је чекао да и сам, при крају, на исти начин прими вечеру. ’Он није интелектуалац’ – подбола ме мисао, и било ми је јасно да ја тако качамак примити не могу” (стр. 19).

Командантов „Имењак” цинично је примијетио:

„Вечеру примамо сви једнако, партизански. Изузетака нема.”

„Изузетак!” – То ми је такође било познато; то је обично била једна од карактеристика ’интелектуалаца’” (стр. 20).

*

Распон између „важних” и „мање важних” бораца истог строја. Појава раслојавања.

„Командант и његов Имењак спавали су у малој соби, а сви остали у другој великој просторији, учионици. Та просторија била је непријатно празна. (...) Пећи никакве није било, нити се просторија ичим гријала – заударало је на онај познати задах хладних, дуго привремених боравишта гдје, не свлачећи рубља а често ни одјеће, спава мноштво људи, а заудар намеће мисао да су ту негдје и мишеви” (стр. 21).

Напетост у односима расла је од сусрета до сусрета. Тензије су и у једном и у другом бујале, иако су се, привидно, обојица трудили да их примире, ако не и потисну.

Поступци и ријечи, сами за себе, казују *све*.

Најприје, писца је мучила мисао да су борци потиснути у други план, да спавају на поду и покрију се чиме год, ако ишта имају.

Склон и дрводјељским вјештинама, пожелио да од дасака направи дуж зидова такозване *йричне* и учини лежајеве колико-толико бољим од лежања на поду.

Одједном су се „полуотворила” врата иза којих је провирио командант, очито заокупљен другом мишљу и другом бригом.

Иронична ријеч команданта: реформа!

„Није никаква реформа. Ја – покушао сам да се нашалим – нијесам реформист.”

На то, двије суве командантове ријечи – *добро, добро* – из којих се није могло разабрати одобрава ли да се причне граде, или се не слаже. Довољно за неспокој. Поготово што му се у међувремену уметнула мисао, и брига, о жени Ани, болничарки, која је као илегалка била ухапшена, али је стицајем срећних околности, у очекивању стријељања, успјела да побјегне и нађе се на сигурном мјесту. Такве обрте, у ратним околностима, може да удеси само Господин (Друг) Случај. Немири ипак остају – хоће ли је, кад и гдје наћи?! А онда, суморно и заједљиво питање самом себи: „Би ли да јој се пожалиш, да те, како је то свакад умјела, охрабри и умори?” (стр. 25).

Остаје празнина у сопственом бићу и око њега, па не зна ни куд ће ништа са собом. Тренутак посусталости, шта ли!

Недоумице, тензије, неслагања и размимоилажења умножавали су се, пријетећи да дође до оштрог сукоба, а писац то није желио. Излаз је нашао у објашњењу, у разговору.

„Нашао сам га на оној стази којом сам јуче ишао да га потражим”.

У писцу је брзо спласнула жеља за „објашњењем”, због једноставне командантове ријечи: „А, ти си!”

„Он је наставио да корача и да нијемо миче уснама. Код угла зграде, док се окретао, погледао ме је у журби, као да је једва ухватио тренутак да то учини:

„Немој ме прекидати” – изговорио је брзо.

„У чему те прекидам?”

Он је стао.

„У бројању ме, брате, прекидаш”

Браише је, како се и до тад више пута показало, било знак да је незадовољан. Али кад је већ прекинут и кад је већ стао, узео је да ми објасни ствар. А то, то објашњење чиме је био заузет и шта сам ја учинио, било је извјесно испољавање и савладавање љутње.

„У бројању си ме прекинуо!” – поновио је. (...) зато је и бројио кораке – да зна рачун о пређеном. Тако је чинио и то је провјерио и на робији. – У затвореном дворишту, тако рећи на мјесту, ја сам, кад смо извојевали два сата шетње на дан, свакодневно прелазио осам километара!

Али он није бројио само кад корача – бројио је, како сам дјелимично већ био опазио и како сам се накнадно увјерио, при много чему што је радио. (...) Мицањем усана, полушапатом, и ја сам нарочито посљедњих дана боравка поред њега, помишљао да он у себи броји залогаје кад једе” (стр. 27–28).

Празна систематичност, начин борбе за одржање голог живота; врста дисциплинованости, тачности, којом се може утицати на друге, или, све то заједно у настојању досезања смисла.

У пишевој приповијести, можда, помисао о својеврсном особењаштву, командантовом.

У сваком случају, ријеч је о слојевитој и сложеној личности команданта Милоша Трушовића.

У приповједачком току, посебно мјесто заузима командантов Имењак, предратни ситни трговац.

Шта све писац није „похватао”, не само да би штиво учинио занимљивијим већ да би досегао и неке суштине, значајне за потпуније портретисање једног тешког и вртложног доба.

Занимљиво: у поглављу седмом, цјеловита је прича о академском сликару, графичару, који је у штабу бринуо о прављењу штамбиља, штапских печата, тако рећи „ни из чега”, а чему је људска довитљивост, досјетљивост ипак одолијевала, са повољним вриједносним исходиштима.

Писац се с поштовањем односио према њему. За њега, он је једноставно био Сликара.

Ситуација:

„Сликара и ја пошли смо из собе, а на вратима нас је сукобио Имењак, који је рекао како има нешто да ми *саойшии* и поставио је руке као да њима треба да ме врати у собу. Вратио сам се, дакле, а он ми је пришао сасвим близу и, с једним уводним, ’Дакле, слушај, види овако’, саопштио ми да сам идућег јутра ја дежурни и шта све треба да урадим (...),” али с напоменом, заједљивом, „као сви остали”, што је писца наљутило, у истој мјери као оно „интимно” ословљавање команданта са „друже имењаче”, чиме је себи придавао „важност”, са комплексом инфериорности (стр. 36).

Кад је писац завршио чишћење и приступио да прими доручак, опет на сцену ступа Имењак са новим саопштењем о реформи „у интересу штедње,: „Од јутрос се, то *сви* треба да знају, неће добијати хљеб и кава, него према избору, само хљеб или само кава, као што је друг командант узео само каву. И мени се, кад је он то саопштио, учинило да је оно наглашено *сви* било намијењено мени. А саопштење ме, разумије се, по-

годило и својом ’практичном страном’: црне каве се, макар од цикорије, нијесам могао одрећи, а оних педесет грама кукурузног хљеба (дневно се добијало двјеста грама) било ми је одиста неопходно, много сам, нарочито изјутра, био гладан... А с овим се, у расположењу, убрзо сабрало и оно малопређашње и све оно претходно” (стр. 42).

Као кад је у питању велики писац, а Радован Зоговић то јесте био, своју приповједачку захукталост, прожима чисто лирским детаљима. Такав поступак примјењује кад портретише, на примјер, партизанку Бошку, куварицу.

„Синоћ је легла посљедња, јутрос устала прва: ту се почињао онај неопјевани подвиг партизанки, у глави, у покретима, у ношењу терета постојанијих него мушкарци, партизани; посебно онај неугледни и неизмјерни подвиг партизанских куварица, које су ноћу путовале заједно с јединицом, а дању јој, док она спава, кувала храну” (стр. 43).

Портрет партизанке Бошке писац употпуњава „ношењем” са сопственим болом након сазнања да јој је брат погинуо у борби. Њен брат, њен јад – громуљао се у сестринском срцу, њој самој знано како.

„Плакала није, али низ лице су јој се познавала два трага од скорашњих суза (...) И у руци велика женска марама, згужвана у гуку, којом је утирала сузе” (стр. 84–85).

Писац је о овом типу бораца говорио са искреним поштовањем, како једино и може човјекољубац, хуманиста. Таквима, каква је Бошка, писац је сплео својеврсни орден, саткан од надахнутих поетских ријечи и емоција.

У овоме су, истовремено, и елементи непорецивог аутопортрета пишчевог.

*

Све до сад речено сигнализира да је Радован Зоговић писац веома разуђеног образовања. Специфичност и привлачност Зоговићева стила указује на писца који спонтано преплиће поезику лиричара и прозаисте, тако да се понекад тешко одлучити шта у пишчевом творачком бићу преовлађује, да се, потом, учини да би се између Зоговића лирика и прозаика могао ставити знак једнакости. Тако се може рећи и кад се ставе наспрам његове збирке поезије и лиричност којом су прожете његове прозе.

Илиустративан примјер, врло уочљив, уз питање: Како је могуће да писац који говори, пише, о опорој, чак суровој стварности, уноси освјежавајућу лиричност стила?

Довољно је обратити пажњу како пјесник надахнутом поетском ријечју „слика” услове у којима су се партизани борили на живот и на смрт, како се то може видјети на странама 44–45 романа.

Чудесне слике сурове природе, ма колико живе и дочаране чаробним сплетом снажних поетских ријечи, нијесу саме себи циљ, већ, посредно, непорецив податак о суровим условима живота и борбе партизанске војске.

У Зоговићевим приступима људима и животним појавама ништа није случајно. Свему даје одређен смисао, и то чини његово дјело много-смисленим, за трајност, за незаборав, као увијек кад су у питању писци од нерва, а такав је био и радован Зоговић, један од великих из плејаде писаца са црногорског тла.

Пишчев смисао за детаљ.

Бомбардовање партизанских положаја. Пркосни отпор, бесмислен, а смислен; птица с поломљеном ногом; погибија старице; погибија старијег чобанина код оваца, „с трећином буљука”. А кад је код сељака завршио причу о овој погибији, Беша (један од књижевних јунака из Кожуха...) рекао је: „Штета. Толики брави!’ Ја сам се на то узокретао на људе, а у Сликара се, то сам тачно видио, ознојило тјеме” (стр. 114).

*

Занимљиво је назначити „везу” између двију Зоговићевих књига: збирке приповједака „Пејзажи и нешто се дешава” (1968) и романа „Кожух с пола рукава” (1985).

У чему би била та веза?

„Пејзажи...” представљају неку врсту зачетка романа о којем говоримо. Јер у „Пејзажима...” помиње се случај једног учесника у рату који је био кажњен строгом партијском казном за ломљење ауторитета вишег руководиоца.”

У роману „Кожух...” то „кршење ауторитета вишег руководиоца” добило је – како тачно примјећује рецензент Милош И. Бандић – „одговарајућу комплетну елаборацију: генезу целог случаја, његов ток и пригушено суморан исход. По среди је, неоспорно, вишеструко комплексан проблем који обухвата психолошке, моралне, филозофске аспекте и компоненте револуционарне свести, савести и дисциплине, осетљиве међе и релације ауторитета и ауоритарности, између интелектуализма и прагматике, између иконокластичности и субординације, између прерогатива власти и личног, субјективног интегритета и права личности, њене слободе и њеног виђења ствари.”

Није се тешко досјетити да је у свему овоме Радован Зоговић пројектовао дјелове своје аутобиографије, своје ставове, своју одважност, своје виђење ствари, „своју” истину.

*

Најзад, приповратимо се подробнијем сагледавању оних сегмената романа „Кожух с пола рукава” који имају посебна значења, међу којима је, свакако, портрет команданта Милоша Трушовића.

Мало-мало командант је покушавао да са писцем успостави непосредан сараднички однос, заправо кад осјети да је то у интересу борбе. А и писцу је то годило, поготово при помисли да о осјетљивим стварима „само са мношћем разговара” како и слиједи.

„Непријатељ је наше партизанске неуспјехе искористио за подривање наших позиција. Отворено петоклонашки *елементи* дижу главу, *колебљивци* постају све попустљивији према њима, има чак и симпатизера који се одвећ *колебају*. Зато треба одмах почети с новинама – новине с јасно поновљеном и према најновијим потребама разрађеном нашем линијом, морају најдаље за пет дана бити на *тјерену*. (...) Запните, дакле!” (стр. 47).

Односи између команданта и писца, без обзира на повремене мијене и тензије, нијесу дати праволинијски. Напротив, сложени су, поготово кад се, ту негдје, уплете као посредник командантов Имењак.

Ипак, сложености њихових односа не може се ништа приговорити, ништа додати ни одузети. Мада, видјеће се, током развоја радње романа, слика њихових односа биће употпуњена, заокружена, цјеловита.

Из сржи командантовог бића извиру ријечи – ставови: *Е, мој брајне*, са значењем: шта се с таквим људима може, никад ми нећемо бити војска!

Па повремено васкрсавање ријечи „изузетак”, коју Имењак није сам смислио, него ју је чуо „горе” и усвојио је као правило.

А командант је опет употребљавао пуно оних ријечи које је писац већ запазио: терен, колебљивци, скретање, слабости, заоравања у негативном правцу, линија, искривљавања и исправљања.

Из њих су извирале бодље усмјерене претежно према писцу, било као упозорење, било као оцјена учињеног и командантово незадовољство учињеним.

Писац, провјерен комуниста, са дугим партијским стажом, и те како је држао до себе, до својих мишљења и ставова и тешко је подносио препреке које су искрсавале у њиховим односима.

Командант је добро знао за пишчеву прошлост и партијску оданост. Па ипак, „у једном кратком разговору ’на савремене теме’, употребио је

једно значајно и дистанционо *ми* („Ми тако не мислимо”), а сад је изговорио и једно истог смисла и значења дистанционо *нас*: „Код *нас* се то друкчије ради. (...) И ја сам осјетио потребу да га, последије овога поновљеног подвајања, упитам: ко су то *ми* и гдје је то код *нас* – ко сам и гдје сам онда ја? Али упитао сам само:

„А како се то код *нас* ради?”

„Код *нас* сам, ипак, тенденциозно нагласио, али Милош се, изгледа, с овом подјелом толико саживио, да на то није реаговао” (стр. 60).

Спонтано, писац је ћутке зашао у спорење са самим собом. „Ако у партији постоје неки посебни *ми*, ко смо онда ми остали, такође партијци? (...) Јеси ли комунист, цијениш ли комунизам скупље од своје коже, нећеш, ваљда, постати *не-ми* само зато што те *он* не производи у своје *ми!*” (стр. 61–62).

Са свим овим је и командантово „право” да залази, чак у пишчеву интиму, у оно чиме се писац професионално бави; у садржај биљежнице у коју уноси ријечи, изразе, који су, по природи ствари, пишчево основно, умјетничко, изражајно средство.

Ту негдје врхуни „неистомишљеништво” двојице партијаца: једног који има војничку власт и моћ и другог са друкчијом врстом „оружја”, а то је, како рекосмо, *ријеч, израз.*”

Аутентичан дијалог, врло илустративан.

„Ријечи си, видим, почео да скупљаш” – окренуо је он, смијешећи се, неколико листова биљежнице. – „Ријечи и изрази” – прочитао је наслов.

Мени су пошла два пламена уз лице, сваки сам посебно осјетио (...). А командант је прочитао: „Терен, масе, елеменат, колебљивац, групашење, одан, послушан, линија, скретање, сагледавање, самокритика, ићи у корак, слабости, слабости се јављају...”

„Па ја ту биљежницу нисам скрио у клупи као неваљао ђак” – почео сам ја с остатком оне сигурности коју сам последије нашег важног разговора осјећао, а и с остатком утиска од његова ходања и кашкања (...). Свако, мислим, има право да у своју личну биљежницу уноси шта хоће – наставио сам. – Али, с којим правом ти читаш туђе забиљешке? Цензура?”

„Види, види” – зачудио се он. – „Далеко си ти забраздио.”

Ја сам му оставио свеску, окренуо се и изишао – не сјећам се чак ни да ли сам затворио врата за собом” (стр. 98).

„Пандурија!” – узвикнуо сам, и та ријеч ми се, у оваквим ситуацијама често отимала и у рату и последије рата” (стр. 99).

Још један прилог за командантов портрет.

Командант Милош није да није имао „политичког слуха”.

Штампање првог броја новог партизанског листа (писац се тога поуздано сјећа) завршено је 6. јануара 1942, дакле, на Бадњи дан.

Командант је одлучио да се тај догађај забиљежи „на одговарајући начин”, на посебном скупу.

Одржао је говор, наглашавајући неке важне догађаје из прошлости не само нашег народа: рат у Шпанији, напад на Абисинију, јапанско искрцавање у манџурији, окупација Чехословачке, Албаније и Грчке; Тројни пакт, 27. март, те 6. април 1941...

На крају говора, ударна мисао:

„Наш народ још слави Бадњи дан, и ми не треба да се издвајамо од народа. (...) Слављење Бадњег дана одавно је у нас значило оживљавање традиције отпора непријатељу и борбе са њим. Црногорци су баш на Бадње вече извршили *йознаишу исїраїу*, а Србијанци, с Карађорђем на челу, продрли су у београдску тврђаву 7. јануара, дакле свега један дан послје Бадњег дана (Турке, јамачно из тактичких разлога, ни у једном случају није поменуто); ми, дакле, вечерас оживљавамо баш овај смисао Бадњег дана, а скупа с тим, рекао је у поенти, прослављамо и појаву првога броја нашега новог, штампаног листа” (стр. 77).

Послије одржаног говора, Имењак, куварица Бошка и два курира унијели су вечеру – „од свега помало, за сваког помало.”

Писац је све вријеме осјећао другу „трпију”, да упита Милоша да ли би се преко његове везе могло дознати ишта о његовој жени, „чији је случај вјероватно и њему био познат” (стр. 78).

*

Мада смо већ „зашли” у пишчево портретисање команданта Милоша, умјесно је да наведемо још неколико појединости посебног значења.

Елементи командантовог портрета, врло аргументовани и убједљиви, не могу се посматрати изоловано, ван портретисања других књижевних јунака, па и аутопортрета, пишчевог.

Узмимо најприје командантову вјештину партизанског командовања, према чему је Зоговић имао веома критички став.

На примјер:

„Испоставило се да је батаљон који је командант одмах по мом доласку упутио на угрожени сектор – разбијен на истом мјесту и на исти начин као претходни. Наши путују по два-три дана, полугладни, прозебли – и такви, с пута, уморни, слабо наоружани, упадају у битку с непријатељем који их чека одморан, сит, одлично наоружан” (стр. 84).

И даље:

То је био разлог да писац команданту упути оштре критичке ријечи: да је он одговоран за наше неуспјехе. Приговорио му је да руководи биткама не излазећи из штаба и пишући дугачка наређења; да није био на теренима који су војнички и политички угрожени. Војничку надмоћност партизана писац је видио у брзини покрета и изненађењима, у прихватању битке ондје и онда кад *њима* а не непријатељу то одговара. Најзад, за команданта посебно болна примједба – питање: Зашто он шаље батаљон по батаљон „ондје гдје их непријатељ чека, гдје је припремио млин да их самеље – зашто их шаље непријатељу под ваљак? А ако се сам не сналази у вјештини партизанског командовања (...), зашто не узме поред себе људе који имају таквих способности и искустава, и који би се поглавито томе посветили, изучавали би, путовали, смишљали, командовали, учили се?” (стр. 92).

На сва постављена питања, командант је ћутао.

„Он ћути јер му се одузела способност говора”.

А онда, као сламка могућег спаса, његова ријеч:

„Ја ћу се на тебе жалити *јоре!*”

Узвратна, инатна, пишчева ријеч:

„И ја ћу се на тебе *јоре* жалити!”

Рекао што рекао, од тога је писцу било лакше.

„Послије данашњег разговора (...) осјећао сам се миран и на неки начин задовољан – (...) рекао оно што ме мучило и што сам осјећао као дужност да кажем. И то рекао, „дим у дим”, искрено и директно.” (стр. 93).

Командантова пријетња остала је „као сјенка на души”.

Али, писца то није поколебало.

Упркос командантову наређењу, писац је „без трунке колебања, исправио погрешну бројку у брошури о Црвеној армији. Чак сам извршио најнеопходније престилизације, и тек послје тога дао текст на слагање” (стр. 94).

Писац је наставио да се инати с командантом.

„Знаш ли ти ко је аутор брошуре?” – пита командант алудирајући на врло високи партијски кадар.

„Знам!” – одговорио је Зоговић.

У овом видимо један од елемената пишчевог аутопортрета.

КАЈМАК-ЧАЛАНСКИ СЛУЧАЈ, ПИШЧЕВ

Због одурног пишчевог става и оданости истини, па макар она, дозвана, гађала писца у сопствено чело, смишљане су подвале, неприлич-

не људима који предводе и уче друге. Тога није био поштеђен ни одважни „сусретник” и „супротник” Радован Зоговић.

Но, вратимо се „кајмак-чаланском” случају, подвалцијском.

Посумњало се (неодређеност, у основи врло фалишна) да је у пишчеву кашу стављен кајмак, а другима не. Неки млађи другови (опет неодређеност) посумњали су и „траже да се ствар извиди, траже једнак поступак према свима. И ми се о то не можемо оглушити: то су одани и послушни људи” (стр. 101).

Командант ће, каже, образовати комисију и она ће извршити... – Експертизу?... То јест упоређење твоје каше и остатка каше из казана. Бошка је и тај остатак и твоју порцију одмах у ормар закључала.

Сазнавши све то, писац је једва успио да стиша тренутну узрујаност и да „сакупи себе”. Тренутац посусталости и помисао на самоубиство, карабином, док је на стражарском мјесту.

Одбацио је то као својеврсни кукавичлук.

„А каша и све у вези с њом било је отишло у позадину, престало да буде главно. И тако сам са страже дошао и легао с осјећањем човјека који је, губећи много – основно натраг добио” (стр. 103).

Чисту савјест и миран сан.

На *кајмак-чалански* случај Зоговић је гледао као на „поганлук”, с надом да ће „славна експертиза бити готова, и да ће се резултат рећи или бар начути” (стр. 105).

Опет је у пишчевом бићу сврдлала мисао да је оптужен за крађу скорупа илити кајмака.

Сликар га је сачекао у „печаторезници” и одмах на његову лицу примијетио „тамне палете”.

Зато, да би одагнао брижност са његова лица, рекао му да „сумња није доказана”.

Услиједила је расправа с командантом Милошем, чија осиноност и бахатост опет је узнемирујуће дјеловала на писца. Нарочито околност да је „сумња скинута с дневног реда” прије два или три дана.

„Па зашто ми то није речено одмах?”

„То треба да се саопшти на првом састанку партијске јединице... И чему та нестрпљивост, преосјетљивост – та ваша... (...) и како је теби, богати, до *шаквих сийница* у оваквој ситуацији?” (стр. 117).

„Али овакве ‘ситнице’ неподношљиве су баш у о оваквој ситуацији: своји те ударају по масницама које ти задаје непријатељ (...). Ти за све имаш јарца искупљења – ‘интелектуалца!’” (стр. 118).

„Тако се завршио” – биљежи Зоговић – „кајмак-чалански” случај између мене и Милоша”, али с помишљу да, ма и не био иницијатор, командант је свакако „допринио стварању атмосфере за онакав поступак према мени” (стр. 119).

Но, ту није крај приче. Најгоре ће тек услиједити.

Командант је, користећи се својим компетенцијама, образовао комисију.

„Ти се, друже Мркшићу, налазиш пред партијском комисијом.”

Онда, по тачкама, оптужбе – за невјеровање.

„Преломни тренутак за формирање комисије биле су, ипак, моје исправке у тексту о Црвеној армији – ја сам се ’усудио да исправљам’ тога и тога друга, чије је ’свако словце за нас директива и светиња’. И усудио сам се пошто ми је изричито речено да ништа не смијем дирати” (стр. 126).

Потом му је пребацио покушај грађења прични у штабу – „као да нас у штабу нема! Дошао старјешина куће, и одмах, с пута, стао да уређује и преуређује. Е, нећеш, мајсторе! – одлучио сам ја тада...” (...) Ријечи *нећеш* и *мајсторе* изговорио је тако да сам ја помислио: па моја судбина била је запечаћена још првога дана” (стр. 127).

Све то и још много шта, командант је набројио доказујући да „пишчеве грешке нијесу случајне”, него „систем схватања и односа.”

За команданта посебно важно, писац је „крњио ауторитет политичког и војног руководства, подривао повјерење у њега, и то у овако тешкој ситуацији.”

Сијевнула је пишчева мисао са доста иронијског набоја: „Па ово је кнез Милош” (...) Не потписује се случајно само именом Милош, не зове га бадава Сликар верховним правитељем” (стр. 127).

И посљедње пред чиме је писац занијемio и одлучио да на све оптужбе одговори ћутањем.

То посљедње, поента у неку руку, било је: ја сам чак покушао да за распитивање о својој жени, дакле за своје личне проблеме користим штапску радио-станицу – ’познато интелектуалско тражење особитих права за себе!’” (стр. 128).

Е, сад, ту смо гдје смо што се тиче портретисања Команданта Милоша.

Није довољно рећи да у томе има само иронијског набоја, већ и те како озбиљног критичког приступа главном јунаку приче, романа. Ријеч је о изопаченостима у односима са људима, поготово „интелектуалцима”, према којима је, с комплексима инфериорности у основи, био крајње дистанциран, спреман да му „упише” и напакује много шта што би

једном, кад се „супротстави” и „устврдоглави”, могло да га дисквалификује, намјештањем незаслужене партијске казне.

А све то с мотивацијом оданости партији и борби против непријатеља.

Због свега, макар његова „вјеровања” била заблудна, поштење и чојство такве личности може се подвести под велики знак питања.

А за писца Радована Зоговића – животна драма у најсуровијем смислу ријечи!

Потврду овоме нашао сам у казивању пјесника-академика Душана Костића у зборнику радова посвећеном Радовану Зоговићу, као пјеснику и човјеку (ЦАНУ, 1988).

У питању су детаљи који говоре о строгости команданта Ивана Милутиновића, уопште, а посебно оној која је била усмјерена према Радовану Зоговићу (Ево коначног рјешења енигме ко стоји иза конспиративног имена Милоша Трушовића).

Чувши од Веселина Маслеше да у оближњем селу Милошевићи, гдје се налази и Главни штаб на челу са Иваном Милутиновићем, лежи, тешко болестан, Радован Зоговић, пошао је да га тражи.

„У Милошевићима” – казује Душан Костић – „лако пронађох Зоговића. Крај њега веома забринута његова супруга Вера. Осјећају се ужасно, као напуштени. Радован лежи и једва дише. Осим воде, ничег да му се понуди. Скокнем зачас до првог сељака у сусједству и од њега, за кошуљу, искамчим литру варенике. Понесох болеснику, не казујући како сам дошао до млијека.

Поче Зоговић да се жали на Милутиновића. Још и више: да се жестоко љути на њега. Слушам га запрепашћен од толиких тешких и горких ријечи, ја који сам гледао у највише руководиоце као у нешто светачко, као у људе са иконостаса партијске ’богOMOЉе’. Био сам просто шокиран. Никад и никоме нисам о томе говорио. Тек након објављивања Зоговићеве прозе *Кожух с ѿола рукава* испричао бих каткад понеком пријатељу ту успомену из Милошевића”.

НЕШТО КАО ЗАВРШНА РИЈЕЧ

О антифашистичкој борби и револуцији написано је мноштво књига приповиједне прозе (збирки приповједака и романа) на просторима бивше заједничке нам домовине Југославије.

Не упуштајући се у разматрање умјетничких вриједности тих књига, рећи ћу, на завршетку приступа овој теми, оно чиме сам своје излагање започео: *Кожух с ѿола рукава* Радована Зоговића је, као умјетнич-

ко остварење, један од најбоље, на ту тему, написаних романа у нас. Дјело особено, самосвојно, снажно.

Зоговићев роман – по композицијској структури; по портретисању књижевних јунака; по портретисању епохе којој је писац без остатка припадао – може да служи на част његовом ствараоцу, а читаоцима на задовољство што су упознали једно велико и значајно дјело и једног уистину великог писца – Радована Зоговића.

Velizar BOSKOVIĆ

TURBULENCE IN LIFE AND WAR IN THE NOVEL „*THE HALF-SLEEVED JACKET*”
BY RADOVAN ZOGOVIĆ

Summary

Radovan Zogovic (1907–1986) was certainly one of the most significant Montenegrin authors of the modern times.

He established his creative values as a poet, a story teller, a critic, a polemicist and a translator.

Unfortunately, upon declaring the 1948 Cominform Resolution, he had to retreat to isolation for years. His line of defence was his work, which was best manifested in the penultimate year of his life, when to his long overdue pleasure and in favour of our literature and culture, four of his books were published, *The Half-Sleeved Jacket* being among them.

It is certainly one of the best novels treating the national liberation struggle and the revolution.

It is predominantly an autobiographical account, comprising, however, a much broader meaning.

Standing opposite him is a high ranking military and political officer – an HQ commander. On the one hand, therefore, is a figure of power and on the other, an author who boldly „uses his head”.

Although both communists, belonging to the same movement, there is an indication of a conflict not to be appeased. The author, an intellectual, with his critical mind assesses the commander’s character traits, the manner and risks of his commanding abilities, which the other cannot stand, „paying him back” in the way unworthy of his high commanding rank.

Here, Radovan Zogovic made a broad portrait of an epoch which he fully belonged to.

The novel itself celebrates the author. The readers, on the other hand, are left with a pleasure to get to know a great and significant piece of work of a truly great writer.